

TUSSEN BENAUWENIS EN VERADEMING

Gentenaars in de bres voor de Joodse bevolking, 1940-1944

Marc Verschooris

Geassocieerd onderzoeker Cegesoma

Inleiding

Moet de zwarte bladzijde van de Holocaust omgedraaid worden? Volgens Frans historicus Georges Bensoussan in 'Auschwitz en héritage?'¹ is de Shoah in de eerste naoorlogse jaren een 'connaissance inutile' die enkel een rem kan zetten op de pogingen van de overlevenden om zich opnieuw te integreren. Voor sommigen wordt de Holocaust teveel als een unieke, met niets te vergelijken tragedie beschouwd die onze selectieve aandacht blijft opeisen. Is dit wel zo?

Na enkele jaren onderzoek betreffende de collaboratie en het verzet in de regio Gent leek het mij nuttig om de geschiedenis van de Joodse populatie tijdens de Tweede Wereldoorlog ook op lokaal vlak te bestuderen. Vóór 2000 is er weinig specifiek onderzoek verricht naar het lot van de Gentse Joden.² Fragmentarische stukken vinden we hier en daar wel terug. De situaties in grootsteden als Brussel en Antwerpen hebben een ruime aandacht gekregen, het betreft waardevolle informatie die er misschien ten onrechte voor heeft gezorgd dat de situaties in kleinere woongebieden buiten het onderzoek zijn gevallen. Dat het onderwerp 'moeilijk bestudeerbaar' is zoals uit een thesis moet blijken, is slechts ten dele juist.³ Er is het 'hedendaags geheim archief' dat onder meer het Jodenregister bevat, aangelegd op basis van een Duitse verordening uit 1940.⁴ De gegevens uit dit register worden aangevuld met een studie van de bevolkings- en de vreemdelingendossiers.⁵ Het is

---

¹ G. Bensoussan, *Auschwitz en héritage? D'un bon usage de la mémoire*, Paris 1998, 300 p.

² Dit wordt bevestigd door Karolien Steen in haar doctoraatsthesis *De schemerzone van een stad in oorlog: de evolutie van het verzet in Gent (1940-1944): van ongestructureerde initiatieven tot georganiseerde verzetsbewegingen* (2007), p. 268.

³ Ik verwijs hier naar het werk van Nele Stevens, *De Jodenvervolging en de Joodse gemeenschap in Gent tijdens W.O. II*, 1996-1997.

⁴ Het Stadsarchief Gent (Zwarte Doos) bewaart het 'Hedendaags Geheim Archief Reeks IX 1 – 10' en bevat het Jodenregister en verschillende lijsten over de Joodse populatie die tijdens de bezetting zijn opgemaakt.

⁵ Naast de vreemdelingendossiers van Gent moeten ook de dossiers in Brussel geraadpleegd worden omdat ze vaak meer en volledige informatie bevatten.

de start van een genealogisch proces dat loopt via de deportatielijsten (Dossinkazerne Mechelen) en de overlijdensregisters (Dienst Burgerlijke Stand). In laatste instantie zijn de nabestaanden gecontacteerd hoewel ik steeds het archiefonderzoek aan het optekenen van getuigenissen laat voorafgaan.

Geen slachtoffers zonder daders. Een doorgedreven onderzoek in strafdossiers geeft een grote meerwaarde aan het onderzoek. Wie het lot van de Joden tijdens WOII wil onderzoeken, kan niet om de processtukken van de beruchte Sicherheitspolizei en Sicherheitsdienst (Sipo-SD) heen.⁶ Nog vooraleer ze voor het executiepeloton verschijnen, geven bepaalde Vlaamse medewerkers een vrij goed beeld van hun ‘leven en werk’. Hun verklaringen worden nauwkeurig getoetst aan de afgelegde getuigenissen van slachtoffers die de hel hebben overleefd.

Het is belangrijk te onderzoeken hoe de vluchtelingen op clementie kunnen rekenen. Daartegenover staan Joodse families die in mei 1940 Gent en ook België ontvluchten. Er bestaat heel wat literatuur over de Jodenvervolging. Toch is de situatie in Gent een aparte studie waard. De instroom van buitenlandse studenten in het interbellum, hun leven en werk ter plaatse verdient aandacht. In de donkerste dagen staan de Gentse ingenieurs hun collega’s bij. Tussen 2005 en 2020 heb ik het onderwerp nooit losgelaten. Veelvuldige contacten met nabestaanden hebben geleid tot het terugvinden van dagboeken, brieven en rapporten. Sinds een eerste gepubliceerde studie ‘Schrijven in de schaduw van de dood’ (2005) is het zicht op de lokale toestand al grondig gewijzigd en heeft een nieuw werk ‘Uit de lus van de strop’ (2020) de bestaande historiografie naar mijn inzien beslist verrijkt.

Gent 1930-1940

De kandidaat-ingenieursstudenten van vreemde origine

Tussen de academiejaren 1922-1923 en 1934-1935 studeren gemiddeld 478 vreemdelingen aan de Gentse universiteit. De helft van deze groep zijn Joden. Ze vertegenwoordigen 15 procent van de totale studentenbevolking.⁷ Ook in Luik, waar de vreemde studentenbevolking gevoelig groter is, zijn er opvallend veel Poolse en Roemeense, maar hoofdzakelijk Bessarabische studenten. Na het inpalmen van het Russische Bessarabië door Roemenië krijgen de bewoners niet alleen een nieuwe nationaliteit, maar komt er ook een nieuwe onderwijstaal, die de stu-

⁶ In *Hoe zwart in het donker gedijt* (Gent 2015) heb ik voor het eerst de beruchte afdeling IVB onderzocht aan de hand van het repressiedossier Sipo-SD 136/47 (o.a. Jodenvervolging).

⁷ R. Van Doorslaer, *Kinderen van het getto. Joodse revolutionairen in België 1925-1940*, Antwerpen, Hadewijch 1995, p. 82.

dent naar het Westen doet vluchten. Frans is een cultuurtaal, Frankrijk het land van de verlichting. Het beeld dat alle vreemde studenten bij aankomst goed Frans spreken, moet bijgesteld worden. Dat blijkt uit de schriftelijke ingangsproeven, die stelselmatig door meer praktisch gerichte proeven vervangen moeten worden.⁸

Na 1935 – de vernederlandsing van de universiteit dateert van 1930 – loopt het aantal inschrijvingen van buitenlandse studenten in Gent achteruit.⁹ De vernederlandsing gebeurt trapsgewijs en zo wordt de ingenieursopleiding pas in 1935-1936 volledig vernederlandsd. In tegenstelling tot Brussel, waar Joodse inwijkelingen vooral in de middenstand terecht komen, kent Gent een grote instroom van kandidaat-ingenieursstudenten. Aan de universiteit zijn de ‘Voorbereidende’ en de ‘Bijzondere Scholen’ voor de Burgerlijke Bouwkunde, Mijnen en Kunst- en Fabrikwezen zeer in trek. De ‘Ecole préparatoire’ is voor alle studenten verplicht. Afhankelijk van de studierichting verblijven de studenten twee jaar in de ‘Voorbereidende school’: de ‘Civiel-ingenieurs’, het ‘Kunst- en Fabrikwezen’ en de ‘Electrotechniekers’.¹⁰ In de ‘Ecole Spéciale’ voltooien de ingenieurs hun opleiding. In tegenstelling tot de Belgische student, die vijf jaar nodig heeft voor het behalen van het wettelijk diploma, kan de vreemdeling deze ‘klus’, op één uitzondering na, in vier jaar klaren.¹¹ Aan het einde van een geslaagde studieperiode wordt de buitenlander beloond met een diploma van de wetenschappelijke graad. De wetenschappelijke graden van ingenieur der burgerlijke genie, werktuigkundig, scheikundig of elektrotechnisch ingenieur zijn uitermate geëerd.

Na het beëindigen van zijn studies in 1935 krijgt de Pool Abram Lipski een opdracht in het Laboratorium voor Gewapend Beton van directeur-professor Gustave Magnel, die zijn professoraat met zijn dienstverlening aan de industrie combineert. Het slagen in het bijkomend examen over de ‘Stabiliteit van Constructies’ in 1938 is voor Lipski de voorbode van een briljante carrière. In 1938 is er een grote nood aan specialisten in gewapend beton. Het Bureau Securitas, een coöperatieve vennootschap en verantwoordelijk voor het technisch toezicht op de studie en de uitvoering van de Brusselse Noord-Zuid-spoorwegverbinding, zoekt met spoed geschikte kandidaten, zowel aan de universiteit van Luik als aan de universiteit van Gent. Professor Magnel stelt dat het aanwerven van de zeer competente Poolse in-

⁸ S. Carels, *De wereld in zakformaat. Buitenlandse studenten in de Gentse ingenieursopleiding tijdens het interbellum*, Masterproef voorgelegd aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte voor het behalen van de graad van Master in de Geschiedenis, academiejaar 2013-2014, p. 54-55.

⁹ S. Carels, p. 83 en 86.

¹⁰ Voor de ‘Werktuigkundigen’, de ‘Scheikundigen’ en de ‘Conducteurs I’ moest, in het academiejaar 1932-33, slechts één jaar ‘Voorbereidende school’ gevolgd worden.

¹¹ Voor het diploma van de wetenschappelijke graad van bouwkundig ingenieur werden ook drie studiejaar voorzien.

genieur Lipski zich opdringt. Alle voorspraak is welkom en vergemakkelijkt de procedure tot het verlengen van zijn verblijfsvergunning.

Na hun studies kunnen vele buitenlandse studenten terecht bij 'Carels', een bedrijf in Gent aangezien het een topbedrijf is in de machinebouw. Aan het einde van de negentiende eeuw zijn de constructiehuizen Carels vooral bekend voor de bouw van dieselmotoren. Toen sloten de gebroeders Carels immers een contract met de uitvinder Rudolf Diesel, waarbij ze gemachtigd waren diens brevetten te exploiteren en uit te voeren. De broers Carels zijn na 1918 – de hele fabrieksinboedel is naar Duitsland verscheept – niet happig om zelf een volledig nieuwe inrichting op te starten en verkopen hun aandelen. Franse ingenieurs uit de wapenindustrie komen op de proppen.¹² Voorzien van de nodige kennis over twee industriereuzen, het Duitse AEG en het Belgische ACEC wordt Carels ingericht als een nieuwe Thomson-Houston-afdeling. De reorganisatie van Carels op het Dok Noord te Gent leidt op 19 januari 1920 uiteindelijk tot de Société d'Electricité et de Mécanique (SEM) met als belangrijkste geldschieters de Société Française pour l'Exploitation des Procédés Thomson-Houston, de International General Electric Co, de Bank van Brussel en Sofina.¹³ Er wordt een overeenkomst gesloten voor het oprichten van een mechanische en een elektrische afdeling. Het vervaardigen van dieselmotoren komt weer op het programma, maar ook de herstellingen van de locomotieven van de NMBS, die heel wat schade hebben opgelopen. Vóór de Tweede Wereldoorlog blijft het Belgisch leger een goede klant van de SEM.

De instroom vanuit politiek oogpunt 1933-1939

Door bepaalde arbeidsnoden – zoals in de mijnindustrie – kent België in het interbellum ook een gestage instroom van arbeidersmigranten. Ze worden genode immigranten genoemd. Maar er zijn ook de inwijkelingen die bescherming behoeven. De bezorgdheid voor 's lands veiligheid is al langer de hoofdbekommernis van het ministerie van Justitie. Die is bevoegd voor de dienst Openbare Veiligheid die zowel de Vreemdelingenpolitie als de Staatsveiligheid in haar rangen telt.¹⁴ In 1933 wordt de vreemdelingenwetgeving gevoelig verscherpt. In de herfst van dat jaar buigt de Belgische katholiek-liberale regering zich over het probleem van de vluchtelingen uit nazi-Duitsland. Duitsland houdt zijn politieke opposanten voorlopig

¹² Opgetekend uit het dagboek van ingenieur Jacques Moulin (1879-1965). Privé-archief.

¹³ Voor de oprichtingsakte. Annex BS dd. 21.08.1919 (nr. 7014) en dd. 07.02.1920 (nr. 1191).

¹⁴ Op 26.08.1977 werd 'Vreemdelingenpolitie' gewijzigd in 'Vreemdelingenzaken'. Zowel het ministerie van Justitie als dat van Binnenlandse Zaken heeft dit departement onder zijn beheer gehad. Pas op 01.01.1994 werd het definitief aan Binnenlandse Zaken toegewezen.

binnen de eigen gevangensmuren maar ziet de niet-politiek actieve Joden liefst zonder middelen, uit het land vertrekken. Mits een visum kunnen vluchtelingen België legaal binnenkomen. Binnen de Belgische asieltraditie geldt de regel dat vervolgte activisten bescherming krijgen. Zij die het land illegaal betreden zoeken hulp bij Joodse comités, die bij de Vreemdelingenpolitie bemiddelen.¹⁵ Het verblijf is volledig afhankelijk van de minister van Justitie.¹⁶ Het komen en gaan van de vreemdelingen wordt nauwkeurig gevolgd. België wordt een van de belangrijkste asiellanden in continentaal Europa voor vluchtelingen uit nazi-Duitsland.¹⁷

In februari 1936 wordt een Interministeriële Commissie opgericht – een asielinstantie – die belast is met het onderzoek van de situatie van de vreemdelingen-vluchtelingen. Alle dossiers van asielzoekers, ook zij zonder bewijs van vervolging, worden door de instantie bekeken. Een erkenning als vluchteling levert een geprivilegieerde vreemdelingenstatus op met een quasi-permanent verblijfsrecht.¹⁸ De Openbare Veiligheid houdt rekening met het oordeel van de instantie en adviseert de minister. Max Gottschalk van het Joods-Belgisch Comité – en lid van de instantie – pleit voor de erkenning van alle Duits-joodse vluchtelingen die zich in november 1936 op Belgisch grondgebied bevinden. Een collectieve erkenning voor de Joodse vluchtelingen wijst de asielinstantie evenwel van de hand om reden dat sommigen met een regulier Duits paspoort over de grens zijn gekomen waardoor er geen sprake is van ‘vlucht’.¹⁹ Het geformaliseerde vluchtelingenbeleid blijft op de agenda. De asielinstantie formuleert enkele uitsluitingsgronden: België moet het eerste asielland zijn waar de vluchteling aanklopt en verder moet hij vrij zijn van veroordelingen van gemeenrecht. België zal fungeren als een transitland. Uitwijkmogelijkheden bestuderen is de politiek van de Belgische regering.

In 1937 wordt een regularisatie doorgevoerd waarbij de sinds 1933 naar ons land gevluchte Joden collectief als politiek vluchteling worden erkend. Asielmisbruik houdt zowel de asielinstantie als de Openbare Veiligheid wakker. Het tweesporenbeleid voorziet dus in een permanent verblijf voor de politieke vluchtelingen en een tijdelijk verblijf voor de Joodse vluchtelingen.²⁰ Deze laatsten worden gedoogd tot ze een definitief asielland vinden. Eind 1937 wordt het gedoogbeleid gevoelig aan banden gelegd. Daar zijn de electorale successen van Rex en de

¹⁵ F. Caestecker, *Onverbiddelijk maar ook clement. Het Belgische immigratiebeleid en de Joodse vlucht uit nazi-Duitsland*, maart 1938-augustus 1939, Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis, 2004, nrs. 13-14, p. 99-100.

¹⁶ N. Stevens, *De Jodenvervolging en de Joodse gemeenschap in Gent tijdens W.O. II*, 1996-1997, p. 84-85.

¹⁷ F. Caestecker, *Immigratie(beleid) in België tijdens het interbellum*, Gent 2010, p. 444.

¹⁸ F. Caestecker, *Onverbiddelijk*, p. 102.

¹⁹ *Ibid* p. 104.

²⁰ *Ibid* p. 107.

aan belang winnende antisemitische groeperingen niet vreemd aan. De opeenvolgende ministers van Justitie, du Bus de Warnaffe en Pholien blijven daardoor hameren op het uitwijzen van Joodse vluchtelingen. Ook de Anschluss van maart 1938 kan daar weinig aan veranderen. Veel Joden worden terug over de grens gezet. Het is pas na de Reichskristallnacht van 7 november 1938 dat het gedoogbeleid in ere wordt hersteld en niemand weggestuurd wordt. In november en december 1938 komen ongeveer drieduizend vluchtelingen – vooral uit Oostenrijk – op illegale wijze België binnen.²¹ Ondanks een Duits-Belgisch akkoord van 22 oktober 1938 om het reisverkeer uit Duitsland te regelen blijft het land een drieste uitdrijvingspolitiek voeren.²² Het gedoogbeleid brengt een grotere immigratie en trekt ongewensten aan. In maart 1939 worden alle vreemdelingen en zeker Duitse Joden die illegaal België binnenkomen, uitgewezen. Eind april 1939 worden de Belgische grenzen gesloten, zodat vluchtelingen België enkel nog op een illegale manier in het land komen.²³ Dat uitwijzen vervalt als in september 1939 de oorlog uitbreekt.

Geschat wordt dat in Duitsland begin 1933 iets meer dan een half miljoen Glaubensjuden wonen. Tussen dat jaar en het begin van de oorlog is ongeveer de helft daarvan gevlucht.²⁴ Aangenomen wordt dat tussen 1933 en 1938 ongeveer 10.000 hoofdzakelijk Joodse vluchtelingen uit nazi-Duitsland naar België komen. Na de Anschluss in maart 1938 zijn ongeveer 120.000 Oostenrijkse Joden hun land ontvlucht.²⁵ In 1938 hebben ongeveer 25.000 Joodse vluchtelingen in België asiel gevonden.²⁶ Het aantal vluchtelingen die illegaal in België komen tussen maart 1938 en begin 1939, ligt ‘tussen de 5850 en 9270’.²⁷

De uitzetting van hoge wetenschappelijke waarde

De Oostenrijker Hans Handovsky – van Joodse origine – is een van de ruim vijftig hoogleraren die na de Rijksdagbrand van 1933 aan de universiteit van Göttingen zijn afgezet. In januari 1934 wordt hij op uitnodiging van Cornelis Heymans, als assistent en vervolgens als werkleider aangesteld in het J.F. Heymans-instituut, ‘het Pharmacologisch & Therapeutisch Instituut’ van de Gentse universiteit. Met pro-

²¹ Ibid p. 120.

²² Ibid p. 123.

²³ Besluit van de ministerraad dd. 30.04.1939.

²⁴ L. Saerens, *Vreemdelingen in een wereldstad. Een geschiedenis van Antwerpen en zijn joodse bevolking (1880-1944)*, Lannoo 2000, p. 188-189.

²⁵ Ibid p. 189. Oostenrijk telde begin 1938 ongeveer 200.000 Joden.

²⁶ F. Caestecker, *Onverbiddelijk*, p. 135.

²⁷ L. Saerens, *Vreemdelingen* p. 193. Dit gebaseerd op cijfers van het ministerie van Justitie en de Openbare Veiligheid. Max Gottschalk, Joods vluchtelingenverantwoordelijke, hield het op 7500.

fessor Cornelis Heymans klikt het perfect.²⁸ Vooral de hoge wetenschappelijke waarde van nieuwkomer Handovsky wordt geprezen. Zijn wetenschappelijke onderzoeken leiden, tussen 1934 en 1940, tot liefst 46 publicaties. In 1938 krijgt Heymans de Nobelprijs voor fysiologie en geneeskunde voor zijn werk op het gebied van de ademhaling en de bloedcirculatie.

De plantentuin – het botanisch centrum van de universiteit – ligt aan de zuidkant van het Citadelpark, op een terrein van 3,5 hectare groot. George Funke, van Nederlandse nationaliteit, is sinds 1932 actief als docent van de cursussen in de plantenfysiologie, waar hij ruim vier jaar later als gewoon hoogleraar wordt benoemd. In 1938 en in de hoedanigheid van directeur van de plantentuin stelt Funke de Pools-joodse landbouwingenieur Jacob Rappaport aan als zijn assistent. Rappaport, in september 1933 Duitsland ontvlucht, krijgt eind 1939 een mandaat van ‘aspirant fundamenteel onderzoek’. Een helpende hand biedt Funke ook aan botanicus Paul Fröschel, die na de Anschluss Oostenrijk is ontvlucht ‘et qui m’est connu depuis mon temps d’études’.²⁹

Gent 1940-1944

Mei 1940: wie is vriend en wie is vijand

Sinds eind augustus 1939 is België in staat van oorlog. De noodtoestand vereist waakzaamheid. De veiligheidsmaatregelen die vanaf december 1939 worden geconcipieerd en initieel vooral de communisten (het ‘rode gevaar’) viseren, leiden tot de wet van 22 maart 1940 die de verdediging van de nationale instellingen moet regelen.³⁰ De bijeenkomst van het Comité bestaande uit de hoogste gezagsdragers resulteert in de oprichting van een Bestuur van de Veiligheid van den Staat en de overdracht van de veiligheidsdiensten naar Landsverdediging.³¹ Dit is niet nieuw en de Belgische overheid doet hiermee een beroep op besluitwetten uit de Eerste Wereldoorlog.

Op 10 mei 1940 voeren de gerechts- en veiligheidsdiensten de orders uit die door de minister van Justitie en de auditeur-generaal zijn opgelegd. Alle verdachte

²⁸ Farmacoloog C. Heymans (Gent 1892-Knokke 1968) was van 1927 tot 1962 hoogleraar in de therapie en de farmacologie te Gent.

²⁹ Brief dd. 18.11.1938 van Funke aan minister Heymans. Dossier Vreemdelingenpolitie A 93.696.

³⁰ G. Deneckere, *Het rode gevaar tijdens het interbellum*, Brood & Rozen, 1997/4, p. 63.

³¹ KB dd. 08.03.1940 opgenomen in het B.S. dd. 10.03.1940: ‘Inrichting van het Bestuur van de Veiligheid van den Staat’. Het comité bestond uit minister van Justitie Janson, advocaat-generaal bij het Hof van Cassatie Hayoit de Termicourt, de drie procureurs-generaal en verder Ganshof van der Meersch, Robert de Foy en Louis Camu.

personen, Belgische en buitenlandse, moeten in ‘verzekerde bewaring’ worden genomen: Duitsers en burgers van door Duitsland geannexeerde landen, zoals de voormalige Tjechen en Oostenrijkers. Ook de staatlozen van Duitse origine die zich hier bevinden, de Joden, staan op de verdachtenlijst. Geschat wordt dat in 1939 in België meer dan 22.000 Duitsers of staatlozen van Duitse origine geregistreerd zijn.³² Eveneens verdacht zijn militanten van extreemrechtse bewegingen (Rex, VNV en Volksverwering), boegbeelden van de Kommunistische Partij en ex-leden van de Internationale Brigades en Duitse spionnen.

De werkelijke bevolking van de stad Gent wordt in 1940 geraamd op 165.290 personen. Het totaal aantal vreemdelingen in Gent bedraagt 3.291 personen. Bij benadering leven 300 Joden in Gent en de randgemeenten. Bij de in Gent ingeschreven 191 Duitse onderdanen zijn er ongeveer 35 Joden³³. In totaal worden 18 ‘Duitsers’ geïnterneerd als ‘staatsvijandig’ en op transport gezet naar het Franse kamp van Saint-Cyprien. Vijf Joden uit die groep overleven hun uitzetting van mei 1940 niet. Wie in België in Britse militaire handen valt riskeert een verscheping naar Engeland of Canada maar ook Australië, tot nut van het Pioneer Corps. De Oostenrijkse ingenieur Karl Eisenstädter wordt in Australië geïnterneerd. Op basis van de Gentse gevangenisdossiers kan afgeleid worden dat 145 buitenlanders worden geïnterneerd tussen 10 en 17 mei 1940³⁴.

Vluchten waar de kans bestaat

Enkele bemiddelde Gents-joodse families hebben het zekere voor het onzekere genomen. Ze wachten de komst van de Duitsers niet af en komen in Amerika (Bloch) of Canada (Lewin) terecht. Enkele families overleven in het onbezette deel van Frankrijk. Zelfs als Frankrijk vanaf eind 1942 geheel bezet wordt genieten ze, hoog in de bergen van de Haute Savoie een zekere bescherming van de plaatselijke boeren (Bratzlavsky, Kalichman en Milgrom). Het neutrale Zwitserland blijkt ook een aantrekkingspool hoewel de Confederatio Helvetica, net als de buurlanden, nooit happig is geweest om de Joodse vluchtelingen op te vangen. De vluchtelingen die er stranden worden gedwongen tewerkgesteld in werkkampen, onder toezicht van militairen. Dat gebeurt ook met Elie Pouterman en zijn echtgenote Fanny Smolanska – allebei scheikundig ingenieur en van Belgische nationaliteit – die begin 1942 voor een ‘verblijf’ in Zwitserland opteren. Hun 4-jarig zoontje Walter, bij een Gentse familie achtergelaten, zien ze pas in 1945 terug. Ook Joseph Kaufman,

³² R. Van Doorslaer (red.), *Gewillig België*, Brussel 2007, p. 176. Hierbij werden de kinderen niet meegerekend.

³³ 96 personen zijn in het bevolkingsregister en 95 in het vreemdelingenregister ingeschreven.

³⁴ RAG, PK Gent 2002 A (R 410). Ook in *Gewillig België*, p. 191.

textielingenieur bij Alsberge-Van Oost wil met zijn echtgenote Chawe 'Eve' Langer naar Zwitserland waar een deel van de familie reeds verblijft. Veel geld wordt betaald aan de 'passeurs' die niet bereid zijn om het tweejarige dochttertje Nadine op die doortocht mee te nemen. Het kind blijft in Gent bij de familiehulp en wordt later – opnieuw tegen een rijkelijke vergoeding – naar Zwitserland overgebracht. Moeder en kind worden opgenomen in het vluchtelingenkamp van Churwalden, waar ook Joseph terecht komt.

Alle hier genoemde families komen in 1945 behouden in Gent terug. Vluchten uit veiligheidsoverwegingen kan ook volledig fout lopen. Dat ondervindt de Letse bioloog Falks Epsteins die in 1941 met zijn Gentse echtgenote, de onderwijzeres Nora Pieruccini naar zijn geboortestad Riga uitwijkt. Als de Duitsers er in de zomer aan de macht komen verdwijnen de ongeveer 70.000 Joden. Ze worden vermoord in het concentratiekamp Salaspils of geëxecuteerd in Rumbula. Falks Epsteins overleeft het niet.

Joden niet langer op de universiteit

In juli 1940 moet de faculteit Geneeskunde beslissen over het al dan niet verlengen van Handovsky's aanstelling. Precies Nobelprijswinnaar Heymans verwoordt de mening van alle betrokkenen en stelt 'dat hij [Handovsky] sedert zijn benoeming over den noodigen tijd heeft kunnen beschikken om een andere betrekking te vinden'. Een en ander heeft te maken met de functies die 'meer dan ooit aan ons [sic] landgenoten en voornamelijk aan de jonge wetenschappelijke krachten van ons [sic] Universiteit voorbehouden [moeten] worden'. Dat Handovsky zich snel in een volkomen isolement bevindt, dankt hij vooral aan professor Frans Daels, die Handovsky rechtstreeks laat weten: 'U moogt van geluk spreken, want ware ik in dit ogenblik nog bestuurder, ik zou u den toegang tot het laboratorium verbieden.' De eerste Duitse verordeningen verbieden alle Joden 'ambten te bekleden in de hoofdbesturen en buitendiensten der Ministeries, alsmede in de verenigingen en instellingen van openbaar nut en in de instellingen, waarbij de Staat, een provincie of een gemeente of gelijk welk ander publiekrechtelijk lichaam betrokken is'.

Nog in juli 1940 verliest de plantentuin zijn personeel. George Funke vertrekt naar Leiden, zijn discipelen Rappaport en Fröschel moeten weg 'door de tijdsomstandigheden', ze werken clandestien en duiken onder.³⁵ Zowel Handovsky als Fröschel overleven dank zij de steun van bevriende professoren van de ULB, gekend als een anti-fascistisch bolwerk dat in november 1941 de deuren sluit.

³⁵ Universiteitsarchief – dossier Funke 4H2/1 122.

De industrie onder verscherpt Duits toezicht

Naar het einde van 1940 toe kan de SEM ('Carels') in Gent weer volop draaien. De Joodse ingenieurs werken vooral in de elektrische afdeling, waar motoren en transformatoren gebouwd worden. Het ingenieursplaatje van de SEM kleurt internationaal. Er werken Polen en ingenieurs met de Litouwse, Roemeense of Russische nationaliteit. Met ACEC in Charleroi en Bell Telephone in Antwerpen blijft de SEM behoren tot de top drie van de grootste Belgische ondernemingen.

Duitse ondernemers zijn bijzonder geïnteresseerd in de mechanische afdeling en de dieselmotoren. Vrij snel wordt duidelijk dat de SEM-onderneming moet meedraaien in de constructie van luchtafweergeschut. De tegenstand die de Duitsers ondervinden vanwege het bestuur van de SEM leidt ertoe dat de onderneming onder sekwester wordt geplaatst. Vanaf 1 juli 1941 komen er nieuwe opdrachtgevers. De zestigjarige gedelegeerd bestuurder Fernand Guillon wordt opzijgezet en vervangen door een Kommissarischer Verwalter. Betrouwbare elementen zoekt men bij de grote concurrent AEG. De nieuwe plannen voorzien het behoud van drie departementen, twee in Gent (Dok Noord) en een in Brussel (Haren-Vilvoorde). In Gent blijven de mechanische afdeling (stoommachines, dieselmotoren) en de elektrisch-industriële afdeling (transformatoren, motoren) open. In Haren zal de fabriek zich vooral concentreren op het maken van elektrische huishoudapparatuur. De Duitse leiding besteedt de grootste aandacht aan de mechanische afdeling, die ook werkt voor Benteler (stukken voor luchtafweergeschut) en voor Hanomag (170 mm-kanonnen).³⁶ In september 1942 zijn er geen Joodse medewerkers meer actief bij Carels, ze zijn gearresteerd en gedeporteerd of ze blijven ondergedoken. Bij de arbeiders vinden we twee tegengestelde groepen. Aan de ene kant is er een grote groep bestaande uit ingenieurs en arbeiders die met alle middelen verzet pleegt binnen en buiten de onderneming. Daartegenover zijn er de Duitsgezinde personeelsleden die hun bazen ter wille zijn en zich aan verklikking bezondigen.³⁷

In de Gentse haven zijn eveneens Joden tewerkgesteld in de Centrales Electriques des Flandres et du Brabant (CEFB). Het chemisch bedrijf Sadaci en de papierfabriek van Langerbrugge zijn nevenbedrijven van de Centrales Electriques. Daar zitten ook Joodse ingenieurs op de directiestoelen. Samuel Schor, directeur van de papierfabriek, is 'een der allereersten om verzet tegen de vijand in te luiden, een der eersten ook om door de Gestapo te worden aangehouden, meer bepaalde-

³⁶ Verklaring dd. 10.06.1947 door Georges Duez. Repressiedossier Carels 1226/44. De beide directeurs van SEM, Morel (Brussel) en Putman (Gent) kregen een buitenvervolginstelling resp. op 31.03 en 28.08.1947.

³⁷ Van Carels bestaat enkel nog een plannenarchief. Het eigenlijke archief werd bij een brand in 1970 vernietigd.

lijk de 28ste Belg die te Breendonk werd opgesloten'.³⁸ Hij blijft gedurende dertien maanden geïnterneerd, eerst in Gent en dan in het SS-Auffanglager van Breendonk.³⁹ In het begin van de oorlog en tot de opening van de Dossinkazerne in Mechelen, zomer 1942, bestaat de groep gevangenen in Breendonk zowat voor de helft uit Joden.

Het chemisch bedrijf van Willem Verstraete, de Belgochimie in de Farmanstraat, krijgt in 1941 ook een Verwalter in de persoon van zijn technisch directeur, de niet-Joodse Richard Klohe.⁴⁰ Op die manier verscheept het bedrijf gemakkelijker nikkelsulfaat naar Holland en Duitsland.⁴¹

Eind mei 1941 moeten de Joden verplicht aangifte doen van hun onroerend goed bij het 'Bureau voor Aangifte van het Joodsche Vermogen': effecten en geldmiddelen worden naar de aangeduide wisselkantoren gebracht.⁴² Bestaande Joodse ondernemingen moeten hun activiteiten beëindigen of tot een totale verkoop overgaan. Bij twijfel dient de eigenaar zijn 'Jodenrein-zijn' te bewijzen door de Selbstarisiering.⁴³ Op 13 juli 1942 wordt Waldemar Freiherr von Wangenheim aangesteld als Kommissarischer Verwalter für Feind- und Judenvermögen. Hij is afgevaardigde van het Brüsseler Treuhandgesellschaft (BTG) dat de liquidatie van ondernemingen regelt en als 'vijandelijk beschouwde goederen' beheert, alles dus 'au profit du Reich'.⁴⁴ De beheerder-commissaris von Wangenheim regelt op die manier de liquidatie van enkele Gent-joodse ondernemingen zoals de firma Bloch, Lewin, Stero, La Providence. In Gent zijn elf huizen en/of grondbezittingen onder het beheer van de Verwaltung des Jüdischen Grundbesitzes in Belgien geplaatst. Voor geheel België is dit 1.456.⁴⁵

De woningen van opgepakte of gevluchte Joden worden leeggehaald. De gerecupereerde goederen bij deze 'Abtransporte aus besichtigten Wohnungen' worden naar een Zwischenlagerung in de Hoogpoort en uiteindelijk naar de Gentse havenbuurt overgebracht. Een afzonderlijk Wohnungbefund geeft aan in welke mate een woning 'bruikbaar' bevonden is. Onderzoek in strafdossiers geeft aan dat de 'in-

³⁸ Nota van meester P. Kluyskens dd. 28.09.1948 aan de Aanvaardingscommissie van Beroep van de Politieke Gevangenen. In april 1949 kreeg Samuel Schor de titel van Politiek Gevangene voor de Aanvaardingscommissie van Beroep te Brussel.

³⁹ Samuel werd aangehouden op 26.09.1940 te Gent en kwam vrij te Breendonk op 15.11.1941.

⁴⁰ Opgemaakt te Brussel dd. 12.09.1941 (Belgisch Staatsblad 20.09.1941). HR Brussel nr 61606.

⁴¹ Volgens een rapport opgesteld door deskundige Labar. Repressiedossier Belgometal 1492/45.

⁴² N. Stevens p. 90.

⁴³ Maxime Steinberg stelt dat de vrijwillige of verplichte sluiting en de uitschrijving uit het handelsregister niet minder dan 82% van de Joodse zaken getroffen heeft.

⁴⁴ Vanaf 22.04.1942 hield de BTG (opgericht op 12.11.1940 in opdracht van de Militärverwaltung) zich vooral ledig met de liquidatie van ondernemingen.

⁴⁵ Studiecommissie bij de diensten van de eerste minister, *De bezittingen van de slachtoffers van de Jodenvervolgving in België. Spoliatie. Rechtsherstel*, juli 2001, p. 71.

kwartiering' geen Duitsers aanbeveelt maar dat de woningen voor notoire collaborateurs zijn voorbehouden.⁴⁶

Van een licht antisemitisme naar een georganiseerde Jodenjacht

Van identificatie naar registratie

De Israëlitische Gemeente van Gent is bij Koninklijk Besluit van 23 februari 1871 erkend. Het religieuze leven wordt gecoördineerd en georganiseerd door het Centraal Israëlitisch Consistorie.⁴⁷ Tijdens Wereldoorlog Twee is de Pool Michaël Lustig rabbijn van de Israëlitische Synagoge te Gent. In zijn woning op de Coupure is een plaats voorzien voor de uitoefening van godsdienstige plechtigheden. Bij het begin van de oorlog telt de Israëlitische Gemeente van Gent 260 betalende leden.⁴⁸ Het aantal praktizerende gelovigen is eerder gering.⁴⁹

Eind 1940 worden de eerste anti-Joodse maatregelen opgelegd: de registratie in het Jodenregister en het verbod openbare en rechterlijke ambten te bekleden. De Belgische autoriteiten, zowel op nationaal als op lokaal vlak, hebben het aanleggen van het Jodenregister op de bevolkingsdienst van de gemeente mee goedgekeurd, hoewel het in strijd is met de wetten van het land en de grondwet van het bezette België. Door de verordening van 28 oktober 1940 moeten Joden ouder dan 15 jaar zich verplicht inschrijven in het Jodenregister van hun stad. Het totaal aantal ingeschreven personen in het Gentse Jodenregister bedraagt 268 op een totaal van 42.500 geregistreerde Joden in België: 22.500 (het Antwerpse), 17.000 (het Brusselse), 1.300 (het Luikse) en 1.700 (de rest van het land).⁵⁰ Ook na de vorming van Groot-Gent in 1942 telt de Joodse populatie te Gent ongeveer 270 personen. Wijzigingen in het Jodenregister worden regelmatig aangebracht. Dat gebeurt om verschillende redenen. Zestien personen krijgen, na hun registratie, een andere verblijfplaats. Elf mensen worden uit het register geschrapt. Dit kan nadat sommigen zich na inschrijving hebben laten bekeren tot het katholieke geloof of omdat ze door een misverstand in het register zijn opgenomen. Sommigen betwisten hun

⁴⁶ Repressedossiers Vercauteren 497/G/47 en De Blauwer 705/G/45.

⁴⁷ Het CICB (Centraal Israëlitisch Consistorie van België) is een erkend representatief orgaan van de Israëlitische eredienst in België.

⁴⁸ Het Consistorie had, bij het begin van de oorlog en op verzoek van de minister van Justitie, een inventaris gemaakt van de leden van de godsdienstige gemeenten die onder zijn gezag ressorteerden. In: *De curatoren van het getto*, p. 75.

⁴⁹ Het Consistorie geeft deze cijfers niet prijs maar misschien is het aantal weggehaalde stoelen (37) die in 1943 uit de woning van de rabbijn worden weggehaald toch een aanwijzing.

⁵⁰ Saerens, *De Jodenvervolging in België in cijfers*, BEG nr 17, 2006, p. 201.

Joodse afstamming en wachten op een beslissing van de Stadtkommandantur. Nog vóór de eerste razzia in Gent plaatsvindt, overlijden drie personen. De Joodse bevolkingsgroep van Groot-Gent telt 15 nationaliteiten. De Polen vormen de grootste groep, op de voet gevolgd door de Belgen en in afnemende orde door de Roemenen, Duitsers, Nederlanders, de Russische vluchtelingen en de vaderlandslozen.⁵¹ Van de Joodse bevolking in België heeft 6 procent de Belgische nationaliteit. In Gent is dit 20 procent wat wijst op een verregaande integratie. Ook komen te Gent beduidend méér gemengde huwelijken voor dan in Antwerpen of Brussel.⁵²

Op 22 juni 1941 gaat de operatie Sonnenwende van start waarbij de bezetter alle op basis van vooroorlogse criteria bekende Belgische communisten oppakt. Behalve echte of vermeende communisten worden ook de in België verblijvende sovjetburgers of statenloze personen gearresteerd. De politieke politie, de Sicherheitspolizei en de Sicherheitsdienst (Sipo-SD) komt nadrukkelijk op de voorgrond met de beruchte afdelingen IVA (communisme) en IVB die belast is met het bestrijden van het liberalisme, de politieke geestelijkheid en de Joden. De twee Hongaarse Joden Béla Hevesi en voetbaltrainer Hugo Fenichel en de Tsjech Alexandre Weisz worden gedeporteerd. Ze zijn de eerste Joden die te Gent, onder het voorwendsel van communistische sympathieën, aangehouden worden.

In november 1941 gebiedt de bezetter de organisatie ‘De Vereniging van Joden in België’ op te richten.⁵³ Dit in navolging van de Zwangsorganisation, die in juli 1939 voor Joden in het Duitse Rijk is opgesteld. De organisatie moet zagezegd de ‘emigratie van de joden’ bespoedigen en heeft een educatieve en hulpverlenende functie. Op die manier wordt de organisatie verplicht de anti-Joodse maatregelen mee te helpen uitvoeren. De inschrijvingslijst geeft lang geen betrouwbaar beeld. Ongeveer de helft geeft zich op als aanhanger van het Joodse geloof. Verder telt de groep katholieken en vrijzinnigen.⁵⁴

⁵¹ Dit op basis van het Jodenregister eind 1940. De 268 personen hadden de Poolse (59), Belgische (55), Roemeense (37), Duitse (29), Nederlandse (24) en Russische (20) nationaliteit. De groep vaderlandslozen (vóór mei 1940) telde 16 personen. De andere nationaliteiten: Letse (8), Hongaarse (6), Luxemburgse (3), Litouwse (3), Turkse (2), Tsjechische (2), Franse (2), Bulgaarse (1) en Estse (1). Bij de personen met de Duitse nationaliteit (29) zijn ook de Oostenrijkers opgenomen. Met het vorderen van de oorlog zullen zij ook als vaderlandsloos ingeschreven worden, net als de Russische vluchtelingen.

⁵² N. Stevens p. 79.

⁵³ Reeder, het hoofd van het Duits militair bestuur, dwong Gerard Romsée, de secretaris-generaal van het ministerie van Binnenlandse Zaken, de statuten van de Vereniging in het Belgisch Staatsblad op te nemen (Staatsblad nr. 80, dd. 21.03.1942, p. 1736).

⁵⁴ Een 20-tal katholieken, ongeveer 50 vrijzinnigen, 4 protestanten, 1 orth. christen, 1 orth. luthers, 2 islam. De lijst is onvolledig. N. Stevens, p. 86.

De gesel van de tijd

Precies 27 namen heeft architect en VNV-kopstuk Herman Van Ooteghem in 1940 opgetekend in zijn 'Lijst der Joden' ten gerieve van Jules Verbesselt, in Gent het eerste lid, de eerste werver en de eerste gowwleider van de Nationaal Socialistische Vlaamse Arbeiderspartij (NSVAP).⁵⁵ 'Met de joodsche olievlek waarmede de stad Antwerpen bij ons het eerst bedacht werd', noteert Verbesselt in zijn Propagandaschriften 'kwamen er de laatste jaren vele vlekken bij'. 'Alle Joden uit de samenleving' vat samen wat Volksverwering, de agressieve anti-Joodse groepering van de Antwerpse advocaat René Lambrichts voor ogen heeft. Die kan in Gent rekenen op de volle steun van enkele lokale antisemieten zoals ingenieur Georges 'Joris' Desbonnet – die wijst op het 'judeo-maçonnieke gevaar' – en uitgever Arnold De Munnynck die de anti-Joodse gevoelens in zijn populair schimpblad 'De Gieljotiene van Pierlala' opneemt. Om de 'Volksverwering kern Gent' tijdens de bezetting gestalte te geven staat de herberg Café de la Lys op de Begijnhoflaan, uitgebaat door André Vergallen ter beschikking. In tegenstelling tot Antwerpen, waar de baldadigheden tegen de Joden en de verwoesting van de synagogen worden uitgevoerd door leden van Volksverwering, de Zwarte Brigade en de Vlaamse SS, zijn de activiteiten – in feite eenmansacties – van het Gentse Zwart Kruis, klein bier.⁵⁶

De pro's en contra's aan de universiteit

Nooit heeft professor Frans Daels zijn afkeer voor Hans Handovsky onder stoelen of banken gestoken. Het is collega Heymans die de werkloze Handovsky nog iets langer in het instituut duldt: 'Il [Heymans] m'avait laissé travailler à titre privé dans son laboratoire. Après Stalingrad il a voulu tourner (...), les Nazis qui jusque là ont fermé les yeux, m'ont alors chassé totalement de l'Université.'⁵⁷ Nieuwe bazen, nieuwe wetten.

Eerdere contacten tussen Daels met de Reichsgesundheitsführer Leonardo Conti leiden tot het bezoek van deze laatste aan Gent in juni 1941⁵⁸. Prominent aanwezig zijn Corneel Heymans, Adriaan Martens, Leon Elaut en Raymond Speleers. Niet alle aanwezigen zijn pro-Duits, sommigen roepen pragmatische redenen

⁵⁵ Verklaring Jules Verbesselt (NSVAP) dd. 07.02.1946 bij inspecteur Van Laethem. PV 48816. Dossier Sipo-SD 136/G/47/Verbesselt.

⁵⁶ Saerens, p. 571. Volgens een Gents politierapport gaan 'inspecteurs van het Zwart Kruis' in januari 1941 op zoek naar tewerkgestelde Joden in café's. Archief politie Gent.

⁵⁷ Universiteitsarchief. Dossier Handovsky 4H2/1 137.

⁵⁸ M. Verschooris en Y. Louis, 'Leonardo Conti et ses rapports avec les médecins belges pendant la Seconde Guerre mondiale', in: *Getuigen tussen Geschiedenis en Herinnering, multidisciplinair tijdschrift van de Stichting Auschwitz*, nr. 112 juni 2012, éditions Kimé, p. 124-136.

in en voelen zich moreel verplicht. De meest vermaarde professoren in rassenkunde, eugenetica, erfelijkheidsleer en rassenpolitiek worden in juni en november 1942 uitgenodigd om voordrachten te geven aan de Faculteit Geneeskunde te Gent.⁵⁹ Het bestaan van de gastsprekers is bekend maar nooit wordt hun precieze identiteit gepubliceerd. Het zijn zeker geen tweederangsfiguren op het gebied van selectie en nadien eliminatie in het kader van het beruchte T4-euthanasieprogramma en de Jodenvervolging. Zij zijn allen nauw verbonden met Leonardo Conti⁶⁰. Dokter Roger Soenen, specialist van de racistische eugenetica, in oktober 1933 afgezet aan de Gentse universiteit wordt – niet zonder Duitse hulp – opnieuw aangesteld als docent in de ‘stelselmatige ontleedkunde’ en tot gewoon hoogleraar benoemd. Als lid van de SS en DeVlag deinst hij er niet voor terug Joodse studenten te verklikken.⁶¹

Van registratie naar deportatie

In de zomer van 1942 gaan de ‘plaagstoten’ onverminderd door: ‘Radio abgeben, um 8 Uhr zuhause sein, den gelben Stern tragen’.⁶² De Jodenster, voor sommigen een kenteken als zijnde signatuur van tweede kwaliteit maar voor anderen een uiting van respect: ‘very disagreeable for me, not in face of the Belgian people who was really kind to us and greeted us for this star’.⁶³ Dan komen de eerste uitnodigingen voor de arbeidsdienst, opgesteld door de Jodenvereniging, op eis van de Duitsers. Sommigen ontkomen na het voorleggen van verschillende medische attesten, hun bezorgd door Gentse professoren, ‘fabelhafte Menschen’. De tijd van de vervalste identiteitskaarten breekt aan. Het onderduiken neemt een aanvang als de eerste gezegde tewerkgestelde Joden niets meer van zich laten horen.

Op vrijdag 25 september 1942 wordt in Gent een eerste grote razzia uitgevoerd door Fritz Marx, chef van de afdeling IVB van de Sicherheitspolizei en zijn handlangers en tolk Henri Clemeur, de ‘chef des affaires juives’. Zeker zijn er opgepakte personen die vanwege een gemengd-gehuwde achtergrond aanspraak maken op vrijstelling van vervolging. Van alle aangehouden personen, voor dag en dauw op hun thuisadres gearresteerd, worden uiteindelijk 34 personen naar Mechelen overgebracht. Op maandagmorgen 11 januari 1943 vinden de Jodenjagers van de Sipo-

⁵⁹ Archives de Paris AJ/40/58, Congrès, voyages d'études, conférences par des médecins allemands à l'usage des médecins belges (12 février 1941-25 mai 1943).

⁶⁰ Dr. Y. Ternon – Dr. S. Helman, *Les Médecins Allemands et le National-Socialisme*, Paris 1973 p 134-135.

⁶¹ Zie ook ‘De faculteit Geneeskunde tijdens Wereldoorlog II’ van Y. Louis en M. Verschooris: <https://www.ugentmemorie.be/dossiers/de-faculteit-geneeskunde-tijdens-wereldoorlog-ii>.

⁶² Brief dd. 21.02.1945 van ingenieur Robert Stern aan zwager Karl in Australië. Archief familie Stern.

⁶³ Brief dd. 14.10.1945 van Robert Stern aan een naamgenoot in Amerika. Archief familie Stern.

SD een nieuwe lijst met op te zoeken en aan te houden families. Op die ochtend worden vijftien Joden, waaronder drie kinderen, op hun thuisadres weggehaald en naar Mechelen gestuurd. Jodenjagers opereren ook op zelfstandige basis. In Zottegem laten de twee cafébazen Van Dorpe en Van Herzele zich van hun beste anti-Joodse kant opmerken. In Gent beheert Juliette Toch, ‘naaister in ondergoed en marktkramer’ vijf winkels. Van zodra met het verklikken van Joden geld te verdienen valt laat ze al haar vaste leveranciers een voor een door de Sipo oppakken.

In 1942, op vraag van de Gentse Stadtkommandantur OKI/690 bedraagt het aantal van ‘in der dortigen Gemeinde wohnhaften Juden Deutscher Staatsangehörigkeit’ nog 25, onder wie 12 Oostenrijkers. Acht personen hebben door hun geboorte- of woonplaats een rechtstreekse link met Wenen. Er wordt met nadruk vermeld dat de niet-Joodse echtgenoten van Hans Handovsky en Leopold Melnik noch hun kinderen, de Duitse nationaliteit verloren hebben. Op een totaal van 25 personen met de oorspronkelijke Duitse of Oostenrijkse nationaliteit vallen zes personen ten prooi aan de nazi’s en overleven hun deportatie niet.

Van juli 1943 af maken de nazi’s jacht op de Joden die nog niet zijn ‘opgedaagd’. In een brief van de Stadtkommandantur I/690 Verwaltung aan de burgemeester wordt ‘um Mitteilung versucht ob das obengenannte Ehepaar inzwischen nach Gent zurückgekehrt war’. Met een precieze nauwkeurigheid wordt een ‘Aangifte van vermiste personen’ (Vermissen-Anzeige) opgesteld die de ‘premiejagers’ in staat moet stellen zich vooral op de juiste prooi te storten. Naast de gewone identiteitsgegevens bevat de ‘Aangifte’ een uitvoerige persoonsbeschrijving. Hierbij wordt aandacht besteed aan: lengte, haar, ogen, brillendrager J/N, lichaamsbouw, neus, mond en tanden. Ook de beschrijving van de kledij is belangrijk. Bij het ‘Vermoedelijk doel van de reis’ (Vermutliches Reiseziel) wordt steevast een vraagteken geplaatst.

Het Joodse verzet in de kiem gesmoord

Sinds mei 1939 oefent Berthe Bourda de functie van ambulancierster uit bij de lokale afdeling van het Gentse Rode Kruis. Na de Duitse inval heeft de houding van de communisten zich onder het motto ‘noch Londen noch Berlijn’ beperkt tot prikacties tegen de collaboratiegroepen, zoals het VNV en Rex. Door de Duitse inval in de Sovjet-Unie in juni 1941 komt voor de Belgische communisten een definitief einde aan de periode van dubbelzinnigheid. Berthe treedt toe tot het Onafhankelijkheidsfront (OF). Vanaf 1942 is het OF in het hele land georganiseerd. Hoewel de communisten aan de basis liggen van het ontstaan van het OF, zullen ze nooit voldoende steun vinden om zich met andere bestaande verzetsgroepen te ver-

enigen. Met een buurjongen is Berthe betrokken bij de clandestiene pers en ze is tevens een schakel in een ontsnappingslijn naar Zwitserland. Zodra de beruchte afdelingen IVA en IVB van de Sicherheitspolizei (Gestapo), aangevuld met Vlaamse en Nederlandse ‘volgelingen’, zich opvallend doen gelden, zamelt Berthe fondsen in voor ondergedoken patriotten en Joden. Maar helaas komt de beruchte Gentse Jodenjager Sjaak Leijnse op haar spoor. Hij is van Nederlandse origine en afkomstig uit een kroostrijk en kansarm gezin. Hij beschuldigt vader Jacques Bourda ervan zijn woning open te stellen voor geheime vergaderingen met Joden. Op 19 oktober 1942 wordt Berthe in Brussel door Leijnse aangehouden. Het gezin Bourda duikt onder. Berthe, toegevoegd aan konvooi XIV, dat op 24 oktober 1942 uit Mechelen vertrekt, sterft in Duitsland in de loop van het jaar 1943.

Door de toevoeging van de ‘patriottische activiteit of de politieke of filosofische motieven die tot de arrestatie aanleiding gegeven hebben’ bij het vastleggen van het uiteindelijke ‘Statuut van de Politiek Gevangene’ in 1947, valt de raciale deportatie helemaal uit de boot. Voor het Statuut komen enkel vreemdelingen in aanmerking die een activiteit in het verzet kunnen aantonen. Béla Hevesi, Elja Gelman en Jacov Colpacci krijgen postuum de titel van Politiek Gevangene. Voor een tiental anderen wordt de aanvraag als ‘gedeeltelijk gegrond’ vastgelegd waardoor ze de titel van Begunstigde van het Statuut krijgen, eveneens postuum. Zij zijn dus allen Gentse Joden die ‘stierven voor België’.

Het zou verkeerd zijn te stellen dat de Jodenvervolging een unieke Duitse zaak van de Sipo-SD is. In Antwerpen is er geen groepsproces van de Vlaamse leden van de Sipo-SD gekomen. In Gent is dat wel gebeurd. Hoewel 23 voormalige medewerkers zowel op 9 januari (Krijgsraad) als op 14 mei 1947 (Krijgshof) terechtstaan, komt de Jodenvervolging er nooit echt over de tongen. Zeven doodstraffen worden uitgevoerd. De opgepakte Duitse Sipo-SD-leden worden aan België uitgeleverd, niet om veroordeeld te worden maar om er te getuigen. De Duitse hoofdverantwoordelijke van de Sipo IVB, Kriminassistent Fritz Marx, wordt niet gevat. Zijn ‘chef des affaires juives’, de Belg Henri Clemeur, ziet zijn doodstraf omgezet in 10 jaar hechtenis. Sjaak Leijnse sterft in maart 1945 bij gevechten rond Rotterdam. De kwalijke praktijken van de bemiddelde Gentse winkelierster Juliette Toch die haar Joodse leveranciers een voor een laat oppakken worden tot in de kazerne van Mechelen besproken. Verantwoordelijk voor de verklikking van ongeveer vijftien Joden, wordt ze in april 1948 door het Krijgshof te Gent veroordeeld tot de doodstraf. Haar genadeverzoek wordt ingewilligd en de doodstraf wordt omgezet in levenslange dwangarbeid. Op 6 september 1956 sterft ze in het Gentse Bijlokeziekenhuis.

Bensoussan stelt terecht dat we ons bewust moeten zijn dat het Goede (le Bien) in 1945 niet gezegevierd heeft. Het merendeel van de schuldigen zonder wie de

moordmachine niet kon opgestart worden, zij die op het terrein stonden of zij die achter hun schrijftafel zaten, zijn nooit gestraft. De echte denazificatie heeft niet plaatsgevonden. Erger nog: ‘quand le crime est collectif, la faute des autres me lave de la mienne propre’.⁶⁴

De hulp aan de Joden en het onderduiken

Wie zijn die onbaatzuchtige mensen, die ‘righteous among the nations’ die hun leven in de waagschaal hebben gelegd om vervolgte personen een schuilplaats te bieden? Hoe is die hulpverlening tot stand gekomen? Is er een bepaalde dynamiek aanwezig? Bij de steun die Gentenaars aan de Joodse bevolking bieden is het belangrijk een onderscheid te maken tussen de Joodse kinderen die er met hun ouders jarenlang ingeschreven zijn en de kinderen die uit andere streken zijn aangeland. Ook al is de locatie teruggevonden, soms is het moeilijk om de juiste beweegredenen te vinden zeker als er geen naoorlogse getuigenissen zijn afgelegd. Een doorgezet onderzoek in allerlei dossiers brengt in veel gevallen een oplossing. We kunnen stellen dat het hulpprogramma nooit op papier maar wel goed op tijd in de Gentse hoofden zit ingeprent. Immers, op het exacte moment kloppen de vervolgdgen op de juiste deur. Het is niet gemakkelijk om een psychologisch profiel van de Jodenredder te geven maar er zijn wel enkele algemene kenmerken zoals uit het gerealiseerde Altruistic Personality Project van Samuel en Pearl Oliner blijkt.⁶⁵ Het onderzoek tracht te achterhalen wat die speciale en moedige mensen kenmerkt. Snel blijkt dat het menslievende en sociale personen zijn die thuis meestal in een hecht gezinsverband leven. Empathie drijft hen naar de humanitaire daad.

De hulp van officiële zijde

In februari 1941 wordt het wetenschappelijk diploma van doctor in de wetenschappen, groep der scheikundige wetenschappen, toegekend aan de Hongaarse Jood Ferencz Csapo. De contacten die reeds met de Belgochimie zijn gelegd, worden officieel vastgelegd. Door een onvoorzichtigheid komt hij in de gevangenis terecht. Zijn vriendin en advocate Maria Van Oye besluit een brief naar de koning te richten om de vrijlating van Ferencz te verkrijgen. Er wordt haar beloofd het rekest ‘voor de oogen van den Koning te brengen’. Nauwelijks twee dagen later

⁶⁴ Bensoussan p. 140.

⁶⁵ S. & P. Oliner, *The altruistic personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe*, New York 1988, 419 p. De auteurs hebben een poging ondernomen om op basis van ruim 700 interviews een psychologisch profiel van de Jodenredder op te stellen.

krijgt ze een antwoord: 'Le Roi n'a pas à intervenir dans cette affaire. Il s'agit d'un Israélite Hongrois.'⁶⁶

Joden uit gemengde huwelijken worden niet op transport gezet, maar blijven wel een tijdlang geïnterneerd. Onderduiken is niet geboden daar de echtparen, bestaande uit een Joodse man en een niet-Joodse vrouw met kinderen in België geboren, de bescherming genieten die koningin-moeder Elisabeth bij de bezetter verkregen heeft. Is het een teken van 'menselijkheid' en een poging vanwege de bezetter om de op dat ogenblik ondergedoken Joden te overtuigen dat er 'niets ergs' aan de hand is? Over die hulp van de koningin-moeder zijn na de oorlog allerlei mythes ontstaan. Zeker is dat zij 'de enige Belgische autoriteit is die voor zoveel Joodse medeburgers opkwam', zoals blijkt uit het onderzoek van historicus Lieven Saerens, die het secretariaatsarchief van de koningin-moeder kon inkijken. Zij komt niet alleen op voor personen uit gemengde huwelijken, ouderlingen en kinderen, maar ook voor opgepakte verzetslieden wordt haar steun gevraagd.

Na haar aankomst in Gent wordt het Joodse meisje Rita Tutter naar de Grijsse Zusters in de Limburgstraat overgebracht. Een andere gemeenschap, die tot de Orde van Sint-Vincentius à Paulo behoort en voor opvang zorgt, de Dochters der Liefde, huist in de Kiekenstraat. Verder telt de Orde nog een ander belangrijk toevluchtsoord: de zusters van de Protection de la Jeune Fille in de Gouvernementstraat. Documenten over aldaar ondergebrachte kinderen zijn niet bewaard, ongetwijfeld nooit opgemaakt. Tijdens de bezettingsjaren reageert de Katholieke Kerk als instituut niet op de anti-Joodse maatregelen. Bij de Jodendeportaties blijft een reactie van het Belgische episcopaat helemaal uit. Vanuit de basis evenwel komt geleidelijk een hulpbeleid op gang. Ruim 20 procent van de katholieke priesters is hierbij betrokken.⁶⁷

Het echtpaar Trop vindt een weg naar het slotklooster van de Gentse Orde der Theresianen of Ongeschoeide Karmelietessen in de Theresianenstraat. Een goedkeurend woord van Mère Supérieure en van de bisschop én een belofte tot absoluut stilzwijgen zijn de voorwaarden voor een toestemming tot de opname, 'permission [qui] fut accordée pour l'entrée en clôture'.⁶⁸ Na een verblijf in Wallonië worden de zoontjes Trop bij hun ouders in het klooster ondergebracht.

⁶⁶ Deze tekst is met potlood toegevoegd aan een bericht van ontvangst en gedateerd: 22.10.1942. Archief van het Koninklijk Paleis te Brussel Cabinet de Leopold III – n° 172 – liasse 27. Met dank aan dr. Laurence Schram.

⁶⁷ R. Van Doorslaer, *Les Juifs de Belgique. De l'immigration au génocide 1925-1945*, p. 123-129.

⁶⁸ Mère Thérèse de St Augustin, *Extrait des chroniques du Carmel de Gand*. Archief familie Trop.

De individuele hulp: eerst de eigen kinderen

Carl de Brouwer is directeur van de Generale Bankmaatschappij te Gent en zwager van Pierre Struye de Swielande, advocaat bij het hof van beroep te Gent. Sinds eind 1943 en na de aanhouding van Henri Story – een van de grote Gentse verzetsfiguren – is Struye de Swielande betrokken bij het inlichtingennet Zero in de provincie Oost-Vlaanderen, ongetwijfeld een van de sterkste inlichtingennetten. Precies vanuit Zero wordt Socrates opgericht, een fonds dat voorziet in financiële steun voor onderduikers en werkweigerars. Samen met Struye is ook Carl de Brouwer, door zijn uitstekende contacten in de financiële en de industriële wereld, bij Socrates betrokken. De Brouwer speelt een grote rol bij het zoeken naar adressen voor het plaatsen van Joodse kinderen. Zelf zal hij met zijn echtgenote Denise van Maldeghe twee Joodse kinderen in zijn gezin te Sint-Denijs-Westrem opnemen. Tot zijn kennissenkring behoren de families van Hubert en Andrée d’Hoop-van Wambeke, Jean en Edith Maertens de Noordhout-de Neve de Roden, Pierre en Eugénie ‘Ninine’ de Henau-de Brouckère en Henri en Elise Lesaffre-de Brouckère. Dat deze gezinnen in hun nobel streven allen een Joods kind onderdak verlenen is dan ook niet verwonderlijk.

Professor-dokter Georges Leboucq woont met zijn echtgenote Lucie De Ridder op de Leopold II-laan te Gent. De hoogleraar heeft een buitengewoon respect voor de Joodse wetenschappers die in Gent – niet altijd naar eigen keuze maar daartoe gedwongen – zijn aangekomen, onder meer de Weense biologe Martha Geiringer die samenleeft met een van zijn voormalige studenten, dr. Yvonne Fontaine. Met dochter Claire Leboucq en schoonzoon Francis Leys springen ze in de bres voor het gezin van ingenieur Lejzor Grinszpun. Zowel Lejzor als zijn echtgenote worden in het burgerlijk ziekenhuis De Bijloke opgevangen. De kleine Olga, geboren in 1941, blijft bij het gezin Leys-Leboucq. Olga schrijft later over de menslievende bedrijvigheid en onbaatzuchtige daad van ingenieur Francis: ‘de toutes ses valeurs éthiques, philosophiques, politiques, sachant que ces mêmes valeurs lui avaient fait héberger une petite espagnole sous le franquisme’.⁶⁹

Van professor Leboucq is het een kleine stap naar zijn neef, professor-dokter Jean-Jacques Van de Velde, gespecialiseerd in hart- en longziekten. Hij verschaft medische attesten voor verplicht tewerkgestelden in Duitsland maar is in dat jaar meer dan beducht voor het lot dat de Joden te wachten staat. Zal een doktersbewijs hen vrijstellen van de zogenaamde ‘tewerkstelling’ en hen van een gedwongen vertrek kunnen redden? Althans is dit de hoop van Ghitlea Berlad, de echtgenote van de Bessarabi-

⁶⁹ In brief Olga Grinszpun dd. 17.01.2005.

sche ingenieur Zeilie Podgaetzki. De dokter stelt dat ze op hem kan rekenen als er gevaar dreigt voor haar dochtertjes. In september 1942 houdt hij alvast zijn woord en worden Nora en Suzy, respectievelijk 5,5 en 2 jaar, als zusjes Van de Velde opgenomen in het gezin. Monique, Nicole, Cécile en Denise Van de Velde krijgen er eensklaps twee zusjes bij. Nora blijft schoollopen in het Institut de Kerchove.

Dokter Van de Velde komt regelmatig poolshoogte nemen bij de apart ondergedoken ouders van de zusjes en verstrekt alle noodzakelijke medische zorgen. Van de Velde is net als de artsen Raphaël Schotte en Pierre Debersaques betrokken bij de inlichtingen- en actiediensten Zig, Marc en Cohors-Asturies. Vanaf 1942 komt daar ook de clandestiene medische hulp bij voor de verzetsgroepen en de ondergedoken Joden. Enkele woonhuizen in de binnenstad staan de dokters ter beschikking voor het uitvoeren van noodzakelijke chirurgische ingrepen bij gewonde verzetslui.

Adellijke families, artsen en professoren springen in de bres voor de Joodse vrienden. Drie opvallende kenmerken hierbij. Ze zijn Franssprekend, er is een opmerkelijk goede band tussen de onderduikgevers en ze 'herbergen' allen kinderen van Joodse ingenieurs wat mij toelaat te spreken van een zekere georganiseerde hulp. Worden de andere kinderen aan hun lot overgelaten? Neen, maar die onderduik komt moeizaam op gang en een regelmatige verhuis van het ene naar het andere onderduikadres duidt op een grote onzekerheid.

De individuele hulp: de kinderen uit andere oorden

Er zijn kinderen die geheel onverwachts in een stad opduiken. In sommige gevallen is het kind nog vergezeld van één ouder, en ook komt het voor dat het gezin erin slaagt samen het onderduikavontuur te ondergaan en op die manier te overleven. Dat is het geval bij Jacobus Batavier en zijn echtgenote Bertha Kriksman, allebei van Nederlandse nationaliteit, die eind 1943 met hun dochtertje Danielle in Gent stranden. Een verzetsgroep van de dienst Marc brengt hen naar de woonst van de Française Simone Moulin, de villa Van Houtte te Gentbrugge. Moulin is hoofd-koerier van Valeer Billiet, docent stralingenleer en radioactiviteit aan de faculteit Geneeskunde en tevens een sleutelfiguur in de inlichtingendienst Marc. Een drietal Joodse gezinnen uit Antwerpen strandt in Gent. Ze gaan in op uitnodiging van vrienden.

Niet alleen in Gent worden Joodse kinderen vervolgd. In 1942 is op initiatief van de Kommunistische Partij het Onafhankelijkheidsfront opgericht (OF). Binnen die organisatie speelt het Joods Verdedigingscomité een voorname rol. Er wordt naar een manier gezocht om Joodse kinderen te redden door plaatsing. Ze

krijgen hierbij de steun van het Nationaal Werk voor Kinderwelzijn. Van de Gentse partizanen zoals Abram Dobruszkes, Gentil Parys en oud-Spanjestrijder Louis Wewer zijn de verhalen van de sabotagedaden bekend maar door hun vroegtijdig uitvallen – aanhouding of dood – komen ze in het Gentse onderduikverhaal nog nauwelijks voor. Elke nieuwe aanhouding vergt een heroriëntatie.

De zestigjarige weduwe Emelia Ocket-Dutry is in 1940 niet ingegaan op het verzoek van de Duitsers om haar tegelfabriek Fabrique de carreaux en ciment Dutry-Massy voor de bezetter te laten draaien. Op de hoek van de Godshuizenlaan en de Henleykaai worden de naar Gent overgebrachte ‘Brusselse’ kinderen door haar en haar ongehuwde dochters Jacqueline en Bernadette opgevangen. Zelfverzekerd en overheersend is hun drang om met nog meer vuur in te gaan tegen de strikte raciale logica die door de nazi’s is opgelegd. De Franssprekende en zeer katholieke Emelia – die afstanden meet aan de hand van de gekleurde bolletjes op een paternoster – zorgt voor een eerste rustmoment en plaatst de kinderen vervolgens bij goede vrienden (onderzoeksrechter Brunin, architect Hebbelynck, ingenieur Boddaert) en de eigen aangetrouwde familie (Amelot). Ongeveer 10 à 12 kinderen worden door haar geplaatst en vinden op die manier een nieuw tijdelijk onderdak. Twee kinderen blijven de hele duur van de bezetting onder de hoede van de dames waarvan één kind na de oorlog wordt geadopteerd door Bernadette Ocket.

Vaak wordt de hulp van katholieken of instellingen aan hun bekeringsijver toegeschreven. Van zieltjeswinnerij valt Emelia Dutry alvast niet te verdenken. Haar ‘beschermeling’ Kurt Tutter bezoekt als ‘Charles Toussaint’ de Sint-Paulusschool van de Broeders van Liefde, waar hij in het eerste middelbaar ingeschreven wordt. Hij maakt deel uit van het 120-koppige jongenskoor en zingt elke zondag in de parochiekerk. Na verloop van tijd bespreekt hij met Emelia de mogelijkheid zich tot het katholieke geloof te laten bekeren. Emelia Dutry houdt echter voet bij stuk en stelt dat het in oorlogstijd niet mogelijk is een dergelijke ongenueanceerde beslissing ‘d’esprit clair’ te nemen: ‘J’ai toujours trouvé cet incident comme un témoignage unique de la sincérité de sa dévotion et de son courage.’⁷⁰

Een afgewogen balans van rechtvaardigheid

De anti-Joodse maatregelen die tussen oktober 1940 en midden 1942 zijn getroffen, zouden weinig Belgen hebben beroerd, schrijft Paul Struye.⁷¹ Van officiële Belgische zijde wordt er een verschil gemaakt tussen de Belgische Joden en de ingewe-

⁷⁰ Briefwisseling met K. Tutter en opgenomen in *Témoignage pour un sauveur*, Toronto 1993, p. 4.

⁷¹ In: *L'évolution du sentiment public en Belgique sous l'occupation allemande*, Bruxelles 1945, p. 28 en 104.

ken Joden. Deze laatsten worden veeleer aan hun lot overgelaten. En toch is het dank zij de bewonderenswaardige inzet van een kleine minderheid die zich, met het risico voor het eigen leven, voor de Joodse vervolgdgen van welke herkomst ook heeft ingezet.

De uiteindelijke omvang van de hulp aan Joden zal nooit precies gekend zijn, schrijft Lieven Saerens en dat kan ik beamen.⁷² In tegenstelling tot Antwerpen is de hulp in Gent niet beperkt te noemen. Uiteraard niet te vergelijken met Brussel of Antwerpen maar een kleine gemeenschap heeft het voordeel dat ze gemakkelijker en grondiger door te lichten is. Uit verschillende hoeken blijkt hoe Gentenaars al in 1938, met de komst van de vluchtelingen, in de bres springen.

De echte hulp komt in 1942 op kruissnelheid als nieuws uitblijft van enkele Joodse ingenieurs die wel op de uitnodiging zijn ingegaan om zich in Mechelen aan te bieden. Gentse ingenieurs nemen het voortouw om hun vervolgdde collega's te helpen. Er zit een zekere strategie in die hulpverlening en die humanitaire reflex komt niet alleen de Gentse Joden ten goede. In de Joodse gemeenschap en in het Gents collectief geheugen klinkt de naam van de afdelingschef bij de dienst Bevolking, Maurice De Kezel, als een klok. Tijdens de bezetting helpt hij op de meest discrete manier vele ondergedoken Joden door het bezorgen van valse papieren en bevoorradingszegels.⁷³ Enkele artsen staan steeds paraat voor de medische zorgen. Opvallend maar niet onlogisch is dat het vooral gehuwde maar vaak ook alleenstaande vrouwen zijn die zich over de Joodse kinderen ontfermen.

Een Sipo-officier staat in Gent oog in oog met zijn Joods-Berlijnse huisarts. Twee Oostenrijkse Joden voelen in Gent enige protectie door hun niet-Joodse echtgenote. Men zou kunnen denken dat Duitse en Oostenrijkse Joden een licht voordeel hebben gehad. Toch heeft de waanzin hen evengoed overvallen en getroffen. De opeenvolgende vernederingen zijn niet min: de brutale verwijdering uit hun thuisland vanaf 1933 en daar bovenop in België, de uitzettingen van mei 1940. Ze worden statenloos en als ze hun onderduik goed doorkomen wacht hen bij de bevrijding een nieuw obstakel: ze moeten hun civisme bewijzen.

Rond de jaarwisseling 1942-1943 leven bij benadering een 270-tal Joden in Groot-Gent. Het grootste deel van deze groep – ruim 150 personen – blijft ondergedoken tot de bevrijding. Een studie van de Gentse overlijdensregisters maakt het mogelijk een beter zicht te krijgen op het aantal personen dat werkelijk is gedeponeerd. Als we ervan uitgaan dat alle overlijdens daadwerkelijk zijn geregistreerd,

⁷² Saerens p. 728.

⁷³ Naar aanleiding van zijn overlijden in 1986 worden, op verzoek van de Joodse Gemeenschap van Gent, 18 bomen geplant in het Forêt des Justes te Jeruzalem.

dan komen we op een totaal van 113. Van negen personen is de overlijdensakte elders opgemaakt, ze studeerden in Gent maar zijn er niet ingeschreven. Drie personen sterven nog vóór de deportaties een aanvang nemen. Vijf overlijdens zijn opgetekend van mannen die in mei 1940 werden weggevoerd. Eén persoon werd in België gefusilleerd voor verzetsactiviteiten. Het overlijden van 95 personen uit Gent heeft dus rechtstreeks met deportatie te maken.⁷⁴ Bij de Polen vallen de meeste slachtoffers, gevolgd door de Belgen en de Roemenen. Toch hebben de deportaties alle nationaliteiten getroffen. Kinderen onder de 15 jaar en mensen die de leeftijd van 65 jaar hebben bereikt, vallen ook aan deportaties ten prooi. Vragen naar het waarom doet niet ter zake. Het racisme van de nazi's is immers radicaal. Vijf Joden, 3 mannen en 2 vrouwen, worden gerepatriëerd.

De lijst met de Erkende Rechtvaardigen bestaat en is in het boek 'Uit de lus van de strop' opgenomen. Hulp aan Joden als een onverschrokken heldendaad leidt in enkele gevallen tot een Statuut van Burgerlijk Weerstand. Tussen 1971 en 2019 zijn verschillende dossiers opgemaakt om Gentse hulpverleners als Rechtvaardige onder de Volkeren uit te roepen en hen een Yad Vashem-onderscheiding te verlenen. Ook hier valt het op dat 'stabiele verblijven' het best worden gehonoreerd. In alle gevallen moet de persoon die geholpen werd de aanzet geven of moet er een grote bewijslast voorhanden zijn.

Een andere lijst geeft aan welke personen precies hulp hebben geboden. Deze gegevens zijn het resultaat van naoorlogse verklaringen opgetekend bij nieuw onderzoek. Dat deze lijst veel groter is mag niet verwonderen. Na de oorlog hebben geografische afstanden de rem gezet op hernieuwd contact maar slechte herinneringen liggen evengoed aan de basis van een definitieve verwijdering tussen hulpzoekende en hulpgever. Niet iedereen heeft de onderduikperiode op een menselijke manier doorstaan. Levensnoodzakelijke tekorten kunnen mensen van milde tot heftige wanhoop drijven. Voor onderduiken is meer nodig dan blind vertrouwen. Het gebrek aan financiële middelen is vaak voldoende om iemand zowel moreel als lichamelijk te breken. In enkele gevallen wordt de naoorlogse werkonbekwaamheid toegeschreven aan ziekte, een rechtstreeks gevolg van de ontberingen bij de onderduik.

In maart 1945 wacht Gent nog steeds op nieuws van liefst 3.399 verplicht tewerkgestelden, 2.971 vrijwillige arbeiders en 345 politieke gevangenen. Van 95 joden ontbreken alle berichten. De Joodse gemeenschap van Gent drukt alvast haar dankbaarheid uit door in samenwerking met het Joods Verdedigingscomité Poerim 1945 geheel en al op te dragen aan de Gentse 'redders'.

⁷⁴ N. Stevens p. 64. Volgens de lijsten in het Stadsarchief worden dd. 24.03.1945 nog 110 Joden als vermist opgegeven. Na een nieuwe telling op 18.05.1945 blijven nog 84 namen van niet-teruggekeerden vermeld.

Afbeelding 1. De Joodse Gemeenschap van Gent stelt Poerim 1945 helemaal in het teken van dankbaarheid (Archief Didier Katz).

Besluit

In de jaren 1920-30 komen vele Joodse studenten naar Gent. Zij wensen discriminaties, machtsmisbruik en raciale vervolgingen waarmee ze in de Oost-Europese landen geconfronteerd worden, te ontvluchten. In Gent is het vooral de ingenieursopleiding die buitenlandse studenten aantrekt. Eenmaal afgestudeerd vindt een groot deel van hen werk in het industriebekken van Gent, in volle ontplooiing.

In 1940 breekt de oorlog uit en trekken de nazi's door de Gentse straten. De bewoners ontdekken de aanplakbiljetten met de raciale verordeningen. De gemeentelijke en de politiediensten krijgen onderrichtingen betreffende het 'Joodse statuut'. De uitsluitingen volgen snel op elkaar. Er is het verbod op het bekleden van openbare en rechterlijke ambten. Door de anti-Joodse maatregelen krijgen de Joden een negatief etiket opgekleefd. De vraag om bepaalde Joodse ondernemingen te mijden, wordt op ongeloof onthaald. Vele mannelijke Joden zijn als ingenieur in de havenbuurt tewerkgesteld, sommigen bekleden een belangrijke bestuursfunctie. Het verplicht dragen van de davidster zet Gentenaars er bij een ontmoeting toe aan het hoofddekseel te lichten. Het is precies de sterke integratie van de Joden in de Gentse samenleving die ervoor zorgt dat een grote hulpverlening op gang komt als het moment van de waarheid aanbreekt. Dat echtparen als Pouterman en Kauf-

man hun zeer jonge kinderen achterlaten bij Gentenaars alvorens te vertrekken naar ‘veiliger oorden’ wijst op een groot vertrouwen. De vervolgte personen zijn van een grote diversiteit, verschillen in leeftijd, achtergrond en sociale positie. Precies door de raciale logica van de nazi’s zijn ze onderling met elkaar verbonden en vaak op elkaar aangewezen. In de onderduikgeschiedenis valt een zekere structuur op te merken. De tientallen protagonisten van het kwaad niet te na gesproken is de Gentse bevolking de eerder kleine Joodse populatie zeer genegen.

Zelfs als er geen vooropgesteld plan is wijzen de Gentse neuzen wel in dezelfde richting, die van de rechtvaardigheid. In de Gentse geschiedenis van het onderduiken nemen de ingenieurs een bijzondere plaats in gevolgd door artsen en professoren. Maar Gentse burgers van elke sociale klasse, door welke filosofische en religieuze overtuiging ook gedreven, komen in opstand om de barbaarsheid en de wilde terreur een halt toe te roepen. De dankbaarheid van de geredde personen – zij die uit de lus van de strop kunnen ontsnappen – is groot, zo groot dat sommigen na de oorlog onmiddellijk paraat staan om mee te werken aan de economische ontwikkeling van het land.

Met de verhalen en de lijsten die zijn samengebracht, is het verhaal beslist niet compleet. Er zijn wel meer personen die een brevet van moraliteit verdienen. Het is lang niet altijd gemakkelijk om voormalige ondergedoken kinderen en de plaats waar ze hebben verbleven terug te vinden. Hoe ervaart een kind van vier, vijf of zes jaar een niet-begrepen, plotse en onafwendbare scheiding van zijn ouders? Hoe ervaren ouders het gemis dat hen het dierbaarste wat ze bezitten, doet achterlaten? Het verklaart voor een deel hoe sommige voormalig ondergedoken kinderen niet meer bereid zijn tot praten. In de tijd dat het bewustwordingsproces duurt blijft het zoeken naar mechanismen om de pijn draaglijk te maken. In mijn jarenlange zoektocht zijn vaak flarden van getuigenissen voorgekomen in diverse archieven, verklaringen die werden afgelegd om een verhaal van een soms geheel andere orde compleet te maken, maar mij hebben toegelaten alweer ontbrekende stukjes van de puzzel in elkaar te schuiven.

Het is belangrijk de getuigenissen van de overlevenden op te tekenen, van die geamputeerde, verdeelde en uitgedunde families die als bij wonder aan de valstrik van de haat zijn ontsnapt. Mijn twee publicaties gingen gepaard met twee tentoonstellingen, respectievelijk georganiseerd door het Provinciebestuur van Oost-Vlaanderen (Caermersklooster 2005) en door Liberas (2020). Een grote opkomst bewijst dat het nog steeds geen afgesloten hoofdstuk betreft en zelfs buiten de grenzen interesse wekt. Eind 2021 staat een nieuwe tentoonstelling in de steigers, nu in het Zentrum für Translationswissenschaft (Universität Wien). Als basis dienen de talrijke brieven en documenten van Weense vluchtelingen die vanaf 1938 en voor

een niet onbelangrijk deel van hun leven in Gent respect, maar vooral een morele en sociale verbondenheid hebben ervaren. Herinnering, geschiedenis en herontdekken blijven de pijlers van het nieuwe evenement maar interessant zijn ook de nieuwe invalshoeken bij de verhalen over een tijd tussen benauwenis en opluchting.